

KİTABXANANI TƏŞKİL EDƏN ƏSAS SİSTEMYARADICI ÜNSÜR KİMİ SƏNƏDİN SƏCİYYƏSİ

Azərbaycanda müasir dövrdə elm, təhsil, səhiyyə, ətraf mühitin qorunması, mədəni inkişaf sahəsində əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu irəliləyiş cəmiyyətin sənəd-informasiya təminatı sahəsində aparıcı təşkilat olan kitabxana fəaliyyətinə də güclü və pozitiv təsir göstərir. Bu zaman kitabxananın informasiya vermək funksiyası ilə yanaşı, onun 12 mart 1999-cu il tarixində qüvvəyə minmiş “Kitabxana işi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda müəyyən edilmiş digər funksiyaları da əhəngdar şəkildə inkişaf edir. Bildiyimiz kimi, həmin qanunun birinci maddəsində kitabxanalara “elm, informasiya, mədəniyyət, təhsil və tərbiyə müəssisəsi kimi çap əsərlərini və digər informasiya daşıyıcılarını toplayıb mühafizə edən, onların sistemli ictimai istifadəsini təşkil edən, cəmiyyətin intellektual və mənəvi potensialına xidmət edən sosial institut” kimi tərif verilmişdir. Bu qanun, digər əlaqədar direktiv sənədlər, dünya miqyasında cəmiyyətin sənəd-informasiya təminatı sahəsində baş verən yüksək tempi inkişaf respublikamızda kitabxana quruculuğu sahəsində qarşıya vacib vəzifələr qoyur. Həmin vəzifələrin həlli isə güclü nəzəri baza, dərin elmi araşdırmalar olmadan qeyri-mümkündür. Bu isə öz növbəsində kitabxanaşünaslıq sahəsində tədqiqatların daha da intensivləşdirilməsini, bu sahədə baş verən proseslərin daha dərin elmi təhlilini, əsaslandırılmış proqnoz və tövsiyələrin hazırlanmasını tələb edir.

Məlumdur ki, 2004-cü ildən etibarən indiyə qədər Prezident İlham Əliyev tərəfindən kitabxanalarla bağlı bir dövlət proqramı və dörd sərəncam imzalanmışdır. Bu direktiv sənəd ölkəmizdə kitabxana işinin inkişaf perspektivlərini müəyyən edir, onun öz funksiyasını daha yaxşı yerinə yetirməsi üçün geniş imkanlar açır. 2008-ci il oktyabrın 6-da isə ölkə başçısı İlham Əliyevin sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı" təsdiqləndi. Bu Dövlət Proqramında bütövlükdə kitabxana-informasiya şəbəkələrinin yenidən qurulması, onların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, onların informasiya texnologiyaları ilə, müasir texniki vasitələrlə, yeni tipli binalarla və kommunikasiya xətləri vasitəsilə təchizatı məsələləri önə çəkilib. Eyni zamanda Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi kitabxana işini bütün sahələr üzrə tam şəkildə inkişaf etdirib, müasir dövrün tələbləri səviyyəsinə çıxartmaq lazımdır. Proqramda respub-

likamızın kitabxanalarının modernləşdirilməsi, dünya miqyasında ən modern kitabxanalar səviyyəsinə qaldırılması məsələsi xüsusi olaraq vurğulanmışdır.

Bu Proqramın reallaşması, şübhəsiz ki, Azərbaycan kitabxanalarının XXI əsrin daima yüksələn tələblərinə müvafiq olaraq yenidən qurulmasını, inkişafını təmin edəcəkdir.

Bu kardinal istiqamətlərin inkişaf etdirilməsində, ölkəmizin kitabxanalarının öz funksiyalarını daha uğurla, dolğun yerinə yetirməsində kitabxanaların cəmiyyətin informasiya ehtiyaclarını dolğun ödəməsi məsələsi ilkin yerdə durur. Məhz bu səbəbdən də kitabxanaların informasiya ehtiyatlarının inkişafı, onların təkmilləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyətli məsələ kimi önə çəkilir.

Ümumiyyətlə, son 20 ildə bütün dünyada informasiyanın bütün növlərinə, onun toplanması, emal edilməsi və istifadənin effektivliyinə, informasiya cəmiyyətinin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilir.

Məlumdur ki, Azərbaycan cəmiyyətinin müasir tələblərə uyğun inkişafı, dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi və şəffaflığının təmin edilməsi, milli informasiya resurslarının yaradılması, biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın inkişafı, bütün sahələrdə yeni texnologiyaların geniş tətbiqinə nail olunması, informasiya təhlükəsizliyi və azadlığının müdafiəsi, qlobal informasiya fəzasına inteqrasiyanın genişləndirilməsi ölkədə informasiya cəmiyyətinə keçidi təmin edəcək fəaliyyətin tərkib hissələridir.

Məlumdur ki, informasiya cəmiyyətinə keçidi zamanı ictimai həyatın bütün sahələrində informasiyaya diqqət artır. Bu diqqət informasiya ilə bağlı proseslərdə yeni texnologiyaların tətbiqi ilə müşayiət olunur. Bu problemlərlə bağlı yüzlərlə beynəlxalq, regional və milli proqramlar, direktiv sənədlər qəbul edilmişdir və icra edilir. Bu sahədə Azərbaycan da istisna deyildir. Respublikamızda hələ 1998-ci ildə bu barədə xüsusi "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Qanunda cəmiyyətin informasiyalaşdırılması və bu proseslə bağlı kardinal istiqamətlər müəyyənləşdirilmiş, bir sıra məsələlər şərh edilmiş, ilk dəfə olaraq bu məsələ ilə bağlı terminoloji sistem təsbit edilmişdir (1.S.3.)

Bu sahədə növbəti kardinal addım Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 2003-cü il fevralın 17-də 1146 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)" olmuşdur (2.S. 2.).

Bu direktiv sənəddə yaxın 10 il ərzində görülməli işlərin ümumi xətti müəyyənləşdirilmişdir. Proqramın qəbulundan sonra respublikamızda bu sahədə xeyli işlər görülmüşdür.

Lakin zaman keçdikcə bu sahənin daha da inkişaf etdirilməsi, sürətləndirilməsi zərurəti qarşıya çıxdı və bu vəzifələrin həlli üçün 21 oktyabr

2005-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin imzası ilə “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı” qəbul edildi (3.S.4-6.).

Hazırlanmış bu Dövlət Proqramında Azərbaycanın mövcud potensialından səmərəli istifadə edilməsi və onun inkişaf etdirilməsi, rabitə və informasiya texnologiyaları sahəsinin təşkilati, hüquqi, texniki, kadr baxımından modernləşdirilməsi, İKT sənayesinin formalaşdırılması, bu sahəyə yeni investisiyaların cəlb edilməsi və sahibkarlığın genişləndirilməsi, azad bazar və sağlam rəqabət prinsiplərinin gözlənilməsi, sosial əhəmiyyətli layihələrin həyata keçirilməsi və nəticədə Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinə keçidin təmin edilməsinə yönəlmiş müxtəlif tədbirlər nəzərdə tutulur.

Burada göstərilir ki, cəmiyyətin informasiyalaşdırılması, rabitə və informasiya texnologiyaları sahəsində müəyyən inkişafa baxmayaraq, Azərbaycan bir çox göstəricilərə görə ümumdünya inkişaf səviyyəsindən hələlik geri qalır. Bundan əlavə, qeyd edilir ki, statistik göstəricilərlə əhalinin rabitə və informasiya texnologiyalarına artan tələbatının müqayisəsi göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının bu sahədə böyük inkişaf potensialı mövcuddur.

Dövlət Proqramında bununla əlaqədar bir sıra məsələlərin həlli zərurəti qeyd edilir ki, onlardan xüsusilə aşağıdakıları qeyd etmək zəruridir:

- rabitə və informasiya texnologiyaları sahəsinin gələcək inkişafı üçün islahatların aparılması və effektiv mexanizminin formalaşdırılması;

- qlobal informasiya fəzasına inteqrasiyanın genişləndirilməsi;

- cəmiyyətin, iqtisadiyyatın, dövlət orqanlarının, hüquqi və fiziki şəxslərin ümumistifadəli rabitə və informasiya texnologiyaları şəbəkələrinə qoşulma imkanlarının və onların artan tələbatının təmin edilməsi;

- ölkənin milli informasiya təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması, informasiya fəzasının təhlükəsizliyinin və vətəndaşların informasiya hüquqlarının müdafiəsinin təmin edilməsi;

- rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafını təmin etmək üçün normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;

- rabitə və informasiya texnologiyaları sahəsində standartlaşdırmanın, sertifikatlaşdırmanın, radiotezlik və nömrələnmə ehtiyatlarının tənzimlənməsinin beynəlxalq standartlara uyğun təşkil edilməsi;

- rabitə və informasiya texnologiyaları sahəsinə investisiyaların cəlb edilməsinə şərait yaradılması və özəl sektorun inkişaf etdirilməsi;

- yeni texnika və texnologiyalar tətbiq edilməklə daha keyfiyyətli radio-televiziya yayımı və peyk rabitəsi xidmətlərinin göstərilməsi;

- innovasiya siyasətinin müəyyənləşdirilməsi və informasiya cəmiyyətinin qurulmasını təmin edən fundamental və tətbiqi elmi tədqiqatların aparılması;

-təhsil sahəsində müasir texnologiyalardan geniş istifadə olunması, yüksək ixtisaslı kadrların, o cümlədən, informasiya təhlükəsizliyi üzrə mütəxəssislərin hazırlığının təmin edilməsi;

-sahə üzrə sənayenin inkişafının təmin edilməsi, yerli istehsalın stimullaşdırılması və onun ixrac potensialının dəstəklənməsi;

-rabitə və informasiya texnologiyaları bazarında sərbəst və azad rəqabət şəraitinin yaradılması;

-dövlət, ictimai və sahə informasiya resurslarının formalaşdırılması, informasiya sistemlərinin və şəbəkələrinin yaradılması (3, S.6).

Bütün bu proqramlar və direktiv sənədlər ölkəmizdə ictimai fəaliyyətin bütün sahələrində informasiya proseslərinin təkmilləşməsi, bu sahədə ehtiyatların daha da inkişaf etdirilməsinə və daha səmərəli istifadəsi məsələsinin ölkəmiz üçün necə əhəmiyyətli məsələ olmasına əyani sübutdur. Təbiidir ki, bu vacib direktivlər ölkəmizdə kitabxana işinə də tam aiddir. Bu səbəbdən də Azərbaycan kitabxanalarında kitabxanaların informasiya ehtiyatlarının inkişafı, orada yeni texnologiyaların tətbiqi, xüsusən də, yeni informasiya daşıyıcılarına əsaslanan resursların yaradılaraq inkişaf etdirilməsi, kitabxana fondlarının ən yeni sənəd növü olan elektron sənədlərlə komplektləşdirilməsi kimi məsələlər Azərbaycan kitabxanaları üçün həyati əhəmiyyət daşıyır.

Bu problemin mahiyyətini anlamaq, aktuallığını təyin etmək üçün mürəkkəb bir təsisat, sistem olan kitabxananın quruluşu, orada informasiya ehtiyatlarının, kitabxana fondunun yerinə yetirdiyi funksiya ilə tanış olmaq, ənənəvi və yeni informasiya daşıyıcılarından ibarət bu ehtiyatlardakı sənədlərin növlərinə və xüsusiyyətlərinə, eləcə də, cəmiyyətin informasiyalaşdırılması üçün mühüm vasitə olan elektron sənədlərin mahiyyətinə nəzər yetirmək zəruridir.

Məlumdur ki, bir təsisat olmaqla kitabxana cəmiyyətin sənəd-informasiya tələbatının ödənilməsinə yönəlmiş fəaliyyətin müxtəlif istiqamətlərinin yerinə yetirildiyi bir sistemdir. Kitabxananın quruluşuna sistem kimi yanaşılması, onun çoxkomponentli bir struktur kimi təhlili görkəmli Azərbaycan kitabxanaşünası prof. A.A.Xələfovun əsərlərində dərinlən təhlil edilmişdir. Prof. A.A.Xələfov qeyd edir ki, “kitabxananın öyrənilməsinə bu cür yanaşma metodu, onun mahiyyətinin meydana çıxarılması sistemə daxil olan müxtəlif elementlərin öz aralarında müəyyən münasibətlərdə, əlaqədə olduğunu, müəyyən vəhdət, bütövlük əmələ gətirdiyini aşkara çıxarır” (4.S.266). Buradan belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, kitabxana bütöv bir tamdır və o, bir sıra hissələrin cəmindən ibarətdir. Kitabxanaya bu mövqedən yanaşma, onun həmin prinsip əsasında tədqiqini, kitabxananın strukturunun elmi əsaslarla öyrənilməsinə, onun ayrı-ayrı tərkib hissələrinin dəqiq müəyyən edilməsini, bu elementlər (ünsürlər) arasında əlaqələrin meydana çıxarılmasını təmin edir.

Müasir kitabxanaşünaslıqda kitabxananın mürəkkəb sistem kimi öyrənilməsi, təhlil edilməsi zamanı onun struktur təhlili metodundan istifadə edilir. Struktur təhlili sistemin ünsürləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələri və bu əlaqələrin qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarır.

Bir ictimai fenomen olan kitabxananı tam dərk etmək, onun sosial mahiyyətini açmaq üçün onun daxili quruluşunun (strukturunun) hansı tərkib hissələrindən, ünsürlərdən yarandığını, hansı keyfiyyətlərə malik olduğunu öyrənmək lazımdır.

Prof. A.Xələfov qeyd edir ki, müasir dövrdə elmdə kitabxananın genetik təhlil metoduna əsaslanan struktur quruluşu təhlili qəbul edilmişdir. Burada dörd tərkib hissə, ünsür fərqləndirilir ki, onlar olmadan heç bir kitabxana mövcud ola bilməz. Bu elementlər aşağıdakılardır:

- 1.Sənəd
- 2.Oxucu (istifadəçi)
- 3.Kitabxanaçı
- 4.Maddi-texniki baza (4.S. 266).

Göründüyü kimi, kitabxananın bir ictimai təsisat kimi mövcud olmasının əsas şərtlərindən, elementlərindən birincisi sənəddir. Qeyd etmək lazımdır ki, sənədə və onun xüsusi növü kimi kitaba aparıcı amil, element kimi baxılması təkcə Azərbaycan kitabxanaşünaslığına deyil, daha geniş coğrafi əhatəyə malik bir yanaşmadır. Belə yanaşma özünü sovet (rus) kitabxanaşünası Y.N.Stolyarovun, amerikan kitabxanaşünası C.Şiranin tədqiqatlarında özünü büruzə verir.

Görkəmli kitabxanaşünas Y.N.Stolyarov özünün “Kitabxana: struktur-funksional yanaşma” adlı monoqrafiyasında göstərir ki, bir mürəkkəb sistem kimi, kitabxananın dörd elementdən (sənəd – oxucu – kitabxanaçı – maddi-texniki baza) ibarət olması daha çox inandırıcıdır (5.s. 33). Kitabxananın bir ictimai təsisat, bir sistem kimi qəbul edilərək ona, onun tərkib hissələrinə sistem və altsistemlər kimi yanaşılması hal-hazırda müasir kitabxanaşünaslıq fikrində şübhə doğurmayan paradigmadır. Göründüyü kimi, bu sistem içərisində ilkin yerdə sənəd durur.

Kitabxanaşünaslıqda və onunla qohum olan digər sosial sənəd-kommunikasiyaları sisteminə aid elmlər kompleksində (fondşünaslıqda, bibliografiyaşünaslıqda və s.) “sənəd” anlayışı zaman etibarı ilə daha sonrakı dövrdə, müasir dövrlərdə geniş istifadə edilməyə başlamışdır. Buna qədər ictimai istifadə məqsədi ilə toplanaraq oxucuların istifadəsinə verilən informasiya istifadəçilərinə təqdim edilən obyekt kimi kitab götürülürdü. Lakin XIX əsrdən başlayaraq tədricən kitabxana fondlarına daxil olmağa başlayan çap üsulundan fərqli üsulla yaradılan yeni informasiya daşıyıcıları (əvvəl fotosənədlər, daha sonra kinosənədlər, mikrosənədlər), bunun ardınca XX əsrdə informasiyanın qeyd edilməsinin və saxlanılmasının yeni-yeni üsullarının

yarınması artıq kitabxana fondunu təşkil edən informasiya obyektlərinin yeni, daha ümumi adla işarə edilməsi zərurətini meydana gətirdi. Bu həm də informasiyanın yazıldığı maddi obyektləri yaradan, ondan ictimai istifadəyə yardım edən digər ictimai təsisatların (kitab palatalarının, arxivlərin, nəşriyyatların, kitab ticarəti müəssisələrinin) daha da inkişaf etməsi, bu sıraya elmi-texniki informasiya müəssisələrinin qatılması ilə, həm də bu fəaliyyət sahələrinin nəzəri bazası olan elmlərin daha da inkişafı ilə bağlı idi.

Xüsusilə də kitabxanaşünaslıqda “kitab” sözünün əvəzində fond təşkil edən obyektləri ümumi olaraq adlandırmaq üçün istifadə ediləcək yeni terminin müəyyən edilməsi uzun sürən müzakirələrlə, mübahisələrlə müşayiət olunurdu.

Bu rolunu yerinə yetirmək üçün hansı termindən istifadə edilməsi barədə sürəkli müzakirələr nəticəsində “sənəd” termininə üstünlük verildi. Avropada və mədəni baxımdan bu qitə sivilisasiyanın varisi olan Amerikada və bir sıra digər ölkələrdə bu mənada “document” terminindən istifadə edilməsinə üstünlük verildi. Bu zaman bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra elmlərin elmi ictimaiyyəti, ilk növbədə, kitabxanaşünaslar bütün növlərdən olan informasiya daşıyıcılarını bundan sonra da “kitab” adlandırmaqda davam etməkdə ısrarlı idilər. Sənəd-kommunikasiyalar sisteminə dair nisbətən yeni elm sahəsi olan elmi-texniki informasiya nəzəriyyəsində (əənənəvi informatika elmində) isə mütləq “sənəd” terminini tətbiq etməyi təkidlə təklif edirdilər. Azərbaycan dilinə ərəb dilindən keçmiş “sənəd” sözünün ilkin mənası “arxalanmaq” və “söykənmək” deməkdir, yəni möhkəm bir şeyə istinad etmək mənasındadır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahənin mütəxəssisləri hətta belə bir radikal fikirlə çıxış edirdilər ki, “kitab”, “kitabxana” anlayışları artıq öz əhəmiyyətini itirmişdir. İndi yeni növ sənəd-kommunikasiya təsisatı yaradılmalı və ona sənəd termininə əsaslanan tamamilə yeni bir ad verilməlidir. Bu zaman belə bir məqam yaddan çıxarılmırdı ki, ad, məfhum şərti bir şeydir. Ən əsası həmin terminə, məfhuma hansı mənənin verilməsidir. İndi çox az adamın xəbəri vardır ki, “kitab” məfhumu meydana gələrkən ərəblər bu söz altında nəyi işarə edirdilər. Mütəxəssislərin, ərəb filoloqlarının rəyinə görə, bu sözün kökü “kətəbə” kəlməsindən alınmışdır ki, bu da ərəb dilində “yazmaq” deməkdir. Müasir ərəb dilində kitabxanaya “məktəbətun” deyilir ki, bu da kitabların saxlandığı yer mənasını verir. Bu fikirləri bir çox xalqların dilində (alman, rus və s.) “kitabxana” mənasında istifadə edilən yunan sözü “biblioteka” haqqında da söyləmək mümkündür. Sonuncu sözün əsasında duran “biblio” yunan sözünün ilkin mənası ümumilikdə qabıq, eləcə də ağac qabığı olmuşdur. Görünür, qədim yunanlar bir zamanlar ilk yazılı obyektləri yaradarkən yazı materialı kimi ağac qabığından istifadə etmişlər. Bunu həmin sözün indiki mənası ilə müqayisə etsək, müasir dövrdə həmin sözə nə qədər fərqli mənə verildiyinin şahidi ola bilərik. Belə ki, müasir terminoloji standartlarda “kitab” məfhumunun mənası SİBİD Dövlətlərarası standartlar

sisteminə daxil olan SİBİD kompleksinin “QOST 7.60-90. Nəşrlər. Əsas növləri, terminlər və təriflər” adlı standartına əsasən maddi konstruksiyasına görə nəşr növlərinin daxilində bir növ kimi verilir. Göstərilir ki, kitab nəşri istənilən formatda olan çap materiallarının vərəqlərinin yan tərəfdən blok şəklində birləşdirilmiş üz qabığı və ya cild daxilində toplanmış nəşrdir. Kitab isə həcmi 48 səhifədən böyük olan kitab nəşridir (6.S.5-7).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, hal-hazırda dilimizdə istifadə olunan “kitabxana” sözü ərəb mənşəli “kitab” sözü ilə fars mənşəli məkan mənasını verən “xanə” sözünün uzlaşmasından yaranmışdır və çox güman ki, dilimizə fars dilindən keçmişdir.

Buradan belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək mümkündür ki, “kitabxana” termininin müasir mənasını əsas götürsək, bir termin kimi kitabxana ictimai dövriyyəyə ancaq əlyazma kitablarının meydana gəlməsindən və onlardan ayrılaraq istifadəçilərin müəyyən vaxt limiti daxilində ictimai istifadənin təşkil edilməsi ilə əlaqədar meydana çıxmışdır. Belə olan halda, məntiqə görə, kitabın meydana gəlməsindən əvvəl öz fonduna müxtəlif növ əlyazma materialları, gil lövhəciklər, tumar, vərəqə və s. toplamış təsisatlar hələ kitabxana deyildilər. Bu zaman bir çox tanınmış mütəfəkkirlərin kitaba verdiyi mənaya diqqət yetirsək görürük ki, onlar üçün kitabın hansı materialdan olması, onun konstruktiv xüsusiyyətləri, informasiyanın hansı metodla yazılması o qədər də böyük əhəmiyyət kəsb etmirdi. Onlar üçün kitabın məlumatı, biliyi nəsil-dən-nəslə, el-dən-elə, ölkədən-ölkəyə ötürməsi əsas funksiya idi. Bu yanaşma tərzı XVII əsr ingilis filosofu, dövlət və ictimai xadimi Frensis Bekonun məşhur aforizmində öz parlaq əksini tapmışdır. O demişdir: “Kitablar zamanın dalğalarında səyahət edən fikir gəmiləridir və onlar öz qiymətli yüklərini qayğı ilə nəsil-dən-nəslə aparır” (7).

Şimali Azərbaycanda “sənəd” sözünün daşdığı məna uzun zaman onun siyasi-inzibati baxımdan aid olduğu Rusiya və daha sonra Sovet məkanında istifadə edilən mənaya uyğun olmuşdur. Çar Rusiyası dövründə “dokument” sözünə sırf hüquqi müstəvidə yanaşıldı.

XX əsrin ilk rübünün sonunda bu söz iki mənada istifadə edilirdi. Dar mənada “sənəd” deyərkən hüquqi əhəmiyyətli vacib kağız (şəhadətnamə, diplom, pasport, attestat və s.), geniş mənada isə-tarixi sənəd, hökumət sənədi, direktiv kimi istifadə edilirdi. Sonradan dar mənada maliyyə sənədi, hesabat sənədi, hüquqi sənəd kimi yeni mənalar da meydana çıxdı. “Sənəd” məfhumunun sonrakı təkamülü sənəd-kommunikasiyaları sisteminin bir sıra digər təsisatlarında da sənəd məfhumuna olan diqqəti artırdı. Məsələn, arxivşünaslıqda sənəd anlayışına “obyektiv reallığa və insanın əqli fəaliyyətinin hadisələri haqqında informasiyanın yazı və ya digər üsulla xüsusi daşıyıcı üzərində fiksə edilməsinin, saxlanması və ötürülməsinin nəticəsi” kimi məna verilir. Göründüyü kimi, bu tərifdə maddi obyektin formasına,

informasiyanın qeyd edilməsinə məhdudiyyət qoyulmur. Beləliklə, bu tərif öz mənasına, əhatəsinə görə, “kitab” məfhumuna görə, xeyli genişdir.

Əgər həqiqətən də, sənəd-kommunikasiyaları sistemləri ilə əlaqədar bütün elmlər kitabə onun XX əsrin son rübü üçün sabitləşmiş məna çərçivəsinin, limitləyici hədudların götürülməsini qəbul etsə idilər, artıq konstruktiv xüsusiyyət, məlumatın qeyd edilməsi və qəbul edilməsi metodu, maddi daşıyıcı əhəmiyyət kəsb etmir. Belə halda “kitab” məfhumunun məna əhatəsi dəfələrlə genişlənir və mikro, audiovizual, elektron, üçölçülü, maşınla yazılan və oxunan və s. informasiya mənbələri “kitab” adlandırıla bilər. Belə olan halda “kitabxana” termini də öz məntiqi əsasını qoruyub saxlayır. Yəni, onun fondunda komplektləşdirilən, saxlanan, istifadə edilən informasiya daşıyıcıları hamısı “kitab” məfhumu ilə ifadə edilsə, bu ictimai təsisatın özünün də “kitabxana” adlandırılması məntiqi cəhətdən qanunauyğundur. Eyni sözləri Avropanın, Amerikanın, Afrikanın, Asiyanın müxtəlif ölkələrində istifadə edilən “biblioteka” və “library” sözlərinə də aid etmək olar. Lakin XX əsrin 60-80-ci illərində aparılmış elmi mükalimələr zamanı bəlli oldu ki, kitabşünas alimlər “kitab” məfhumuna yeni, daha geniş mənanın verilməsini istəməirlər. Onların fikrincə, “kitab” məfhumuna qoyulmuş hədlərin götürülməsi bu elmin də hədlərinin pozulub getməsinə, elmin öz predmetini itirməsinə səbəb ola bilər. Onlar sadəcə olaraq öz elmlərinin ənənəvi obyektini qoruyub saxlamağa üstünlük verirdilər. Sənəd-kommunikasiyaları sisteminin, digər elmlərin, informatika və sənədsünaslıq elmlərinin nümayəndələri də “kitab” məfhumunun məna hədlərinin genişləndirilməsi ilə razı deyildilər. Onların fikrincə, “kitab” termini özündə daha çox estetik informasiya, bədiilik daşıdığı üçün, onun daha geniş əhatəli termin kimi qəbul edilməsi məqsədəuyğun deyildir.

Bu məqamda belə bir məsələyə də diqqəti cəlb etmək lazımdır ki, XIX əsrin sonundan başlayaraq yeni texniki vasitələrin-kinematoqrafın, mikrosənədlərin, XX əsrdə isə televiziyanın, lap yaxın zamanlarda isə fərdi kompüterlərin, palm top (ovucici) kompüterlərin, e-kitabların meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq bir çox mütəfəkkirlər, futuroloqlar kitabın tezliklə ictimai istifadədən çıxacağı barədə vaxtaşırı proqnozlar verirdilər. Bundan əlavə, informasiyanın yazılmasının, saxlanılmasının, qəbulunun (istifadəsinin) yeni metod və texnologiyalarının yaradılmasında və tətbiqində iştirak edən, bu hadisələri müşahidə edən bir sıra mütəxəssislər də tezliklə kitab erasının sona yetəcəyi barədə proqnozlar verirdilər. Lakin zaman bu proqnozların özünü doğrultmadığını sübut etdi.

Dünyanın ən müxtəlif ölkələrində kitabxanalarda, sənəd-informasiya sisteminin müxtəlif təsisatlarında və başqa qurumlarda aparılmış müxtəlif tədqiqatlar sübut edir ki, hal-hazırda sənəd şəklində informasiyanın əldə edilməsi sahəsində kitabə alternativ rəqib sayılan fərdi kompüterlərdən yazılı

mətn şəklində informasiyanın oxunması, eləcə də təsvirlərə baxılması bir çox üstünlüklərlə yanaşı ciddi nöqsanlara da malikdir. Bundan əlavə, yeni informasiya texnologiyalarının, yeni informasiya daşıyıcılarının mütləq prosesinə, informasiyanın qəbul edilməsinin digər kanallarına təsirinin təhlili göstərdi ki, bir çox üstünlüklərinə, müsbət cəhətlərinə baxmayaraq yeni texniki vasitələrin heç biri mütləq rahatlığı, asanlığı baxımından kitabı, digər çap mətnini tam əvəz edə bilmir.

Ənənəvi kitabı oxumaq üçün heç bir əlavə qurğu, enerji mənbəyi tələb olunmur. O kiçik və yüngüldür. Onu istənilən yerdə oxumaq, mütləq prosesini istənilən anda dayandırmaq və yenə bərpa etmək, mütləq istənilən sürətdə aparmaq mümkündür. Xüsusi tədqiqatlar sübut etmişdir ki, mətnin kompüterdən deyil, ənənəvi kitabdan oxunması zamanı informasiya daha asan qavranılır.

Yeni informasiya daşıyıcılarının necə adlandırılması barədə diskussiyalara qayıdaraq onu deyə bilərik ki, uzun müzakirələrdən sonra sənədkommunikasiyaları sistemində yaradılan, saxlanan, ötürülən bütün növ informasiya daşıyıcıları üçün ümumi məfhum kimi “sənəd” termini qəbul edildi. Əgər Avropa və Amerikada bu terminin yuxarıdakı mənada qəbulu XX əsrin 70-80-ci illərində özünü tam mənada təsdiq etmişdisə, Şərqi Avropa və keçmiş Sovet məkanında bu proses 10-15 il gec baş vermişdi. Hal-hazırda Azərbaycan kitabxanaşünaslığında və bibliografiyaşünaslığında da sənəd məfhumu dünyanın bir çox ölkələrində elmi dövriyyədə özünü təsdiq etmiş “document” termininin ekvivalenti kimi qəbul edilmişdir.

Bu öz əksini Azərbaycan Respublikasında qəbul edilmiş bir sıra normativ sənəddə, ilk növbədə “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” qanundakı “Ümumi müddəalar” fəslinin “Əsas anlayışlar” adlı 2-ci fəslində tapmışdır. Burada sənədləşdirilmiş informasiya-sənəd məfhumunun tərfi verilmişdir. Həmin tərif əsasında göstərilir ki, sənəd maddi daşıyıcıda qeyd olunmuş və identifikasiyasına imkan verən rekvizitlərə malik informasiyadır. Burada “informasiya” termininə də izah verilir və göstərilir ki, bu, təqdimat formasından asılı olmayaraq şəxslər, əşya, fakt, hadisə və proseslər haqqında məlumatdır (1. s. 3.).

Beləliklə, XX əsrin sonuna doğru bütün dünyada, eləcə də, ölkəmizdə elmi dövriyyədə, gündəlik praktikada sənəd məfhumu özünə kifayət qədər möhkəm yer tutmuşdur. Ən başlıcası budur ki, həmin terminə sənədin forması, qeyd, saxlanma, istifadə üsuluna heç bir məhdudiyyət qoyulmamışdır və bundan sonra yaranacaq bütün informasiya daşıyıcısı olan maddi obyektlər bu terminin təsir dairəsinə düşür.

İctimai inkişaf prosesində sənəd axınının tərkibi nə qədər dəyişsə də, onun növ müxtəlifliyi nə qədər genişlənsə də, bütün bunlar kitabxananın onlardan ictimai istifadəni təşkil etmək funksiyasını dəyişmir. Başqa sözlə

desək, kitabxana tarixi sübut edir ki, onun fondundakı toplanıb istifadəyə verilən informasiyanın bütün maddi mövcudluq formaları (gil, taxta, daş və ya metal lövhəcik, palma yarpağı, ağac qabığı, ipək və ya pambıq parça, papirus, perqament, perfokart, perfolent, qrammofon valı, maqnit lenti, maqnit kartı, optik kristal, mikroçip və s.) onun öz ictimai funksiyasını yerinə yetirməsi üçün heç bir maneəçilik yaratmamış, kitabxana işinin mahiyyətini dəyişməmişdir.

Bu deyilənlər belə bir fikir yürütməyə əsas verir ki, insan tərəfindən informasiyanın qeyd, mühafizə və istifadəsi üçün yeni üsul və texnologiyaların inkişafı kitabxananın bir sistem kimi tərkib hissəsi olan informasiya daşıyıcısı növü kimi “kitab” məfhumunun “sənəd” məfhumu ilə əvəz edilməsinə nəzəri əsas yaratmışdır. Deməli, kitabxana fondunu təşkil edən ilkin elementin “kitab” yox, “sənəd” adlandırılması daha düzgündür. Əlbəttə, kitab kitabxana fondunu təşkil edən əsas elementlərdən, sənəd növlərindən biri kimi qalmaqda davam edir. Bununla yanaşı, o, hələ də dünyanın əksər kitabxanalarının fondunun böyük hissəsini təşkil edir və çox güman ki, yaxın gələcəkdə də bu sahədə öz aparıcı rolunu saxlayacaqdır.

Sənəd-kommunikasiyaları sisteminin fəaliyyət sahələrini və təsisatlarını öyrənən digər bir elmdə, informatikada da “sənəd” anlayışına müstəsna əhəmiyyət verilir. Diqqət cəlb edən tendensiya ondan ibarətdir ki, digər qohum sahələrdə olduğu kimi, bu elmin də terminoloji bazası təkamülə uğrayır, bir sıra fundamental anlayışların məna yükü təftiş edilir və dəqiqləşdirilir. İnformatikada “sənəd” məfhumuna verilən mənanın dəqiqləşdirilməsi prosesi XX əsrin ikinci yarısından başlamışdır. Belə ki, bu zaman keçmiş Sovet məkanında elmi-texniki informasiya fəaliyyətinin nəzəri bazası olan informatikanın bir elm kimi formalaşmasında böyük rol oynayan Q.Q.Vorobyov “sənəd” məfhumuna ən geniş əhatə verilməsini təqdir edərək onun məna sərhədinin informasiyanın və maddi daşıyıcının olması ilə müəyyən edilməsini təklif etmişdi. Bu sahənin digər görkəmli mütəxəssisləri A.İ.Mixaylov, A.İ.Çornı və R.S.Qilyarovski yuxarıdakı tərifə funksional əlavə edirlər. Onların fikrincə sənəd üzərində informasiyanın fiksə edilməsi və xüsusi olaraq bu informasiyanın məkanda və zamanda ötürülməsi üçün nəzərdə tutulmuş maddi obyektidir.

Bu anlayış XX əsrin 60-70-ci illərində nəinki informatikada, həm də bir sıra yaxın sahələrdə geniş istifadə edilirdi. Son olaraq göstərilən tərifin məntiqi inkişafı kimi 80-ci illərin əvvəllərində sənəd-kommunikasiyaları sisteminin digər bir sahəsi olan arxiv işi və kargüzarlıq üzrə 16487-83 nömrəli Dövlət Standartında (QOST) verilmiş tərif qəbul edilə bilər. Bu standartda görə sənəd informasiyanı zamanda və məkanda ötürmə məqsədi ilə üzərində insan tərəfindən yaradılmış üsulla informasiyanın fiksə edildiyi maddi obyektə XX əsrin son rübündə sənəd məfhumunun yuxarıda göstərilən mənası sənəd-

kommunikasiyaları sisteminə daxil olan, demək olar ki, bütün elm sahələrində istifadə edilirdi.

Bununla əlaqədar belə bir yekun fikri söyləmək mümkündür ki, informasiyanın insan həyatında, ictimai praktikada get-gedə artan rolu sənəd-kommunikasiyaları sisteminə aid elm və fəaliyyət sahələrində informasiya kommunikasiyası üçün əsas vasitə olan sənədin mənasını daha dəqiq müəyyənləşdirilməsinə təkan vermişdi.

Bildiyimiz kimi, respublikamızın uzun zaman SSRİ-nin tərkibində olması və bu geniş məkanda ümumi elmi və bilik məkanının formalaşması bu məkanın tərkib hissəsi olan Azərbaycana da təsirini göstərirdi. Sıx elmi, texniki, təhsil əlaqələri nəticəsində burada bütünlükdə ittifaqda dominant olan nəzəriyyələr, yanaşma tərzı nəzəri-terminoloji baza respublikamızda da çox zaman elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilirdi. Bu özünü bir çox istiqamətlərdə büruzə verirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tendensiya SSRİ-nin süqutu və respublikamızın dövlət müstəqilliyini tam mənada bərpa etməsindən sonra da davam edir. Lakin bu proses əvvəlki intensivliklə davam etmir.

“Sənəd” anlayışının terminoloji baxımdan inkişafına nəzər salaraq bu anlayışın respublikamızda qanun səviyyəsində qəbul edilmiş təriflə müqayisə edilməsi maraq doğurur. Belə ki, yuxarıda adını çəkdiyimiz “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda ayrıca “sənəd” anlayışının tərifı əvəzinə “sənədləşdirilmiş informasiya (sənəd)” kimi qoşa termindən istifadə edilir və bunun maddi daşıyıcıda qeyd olunmuş və identifikasiyadan keçməsinə imkan verən rekvizitlərə malik informasiyanın olduğu göstərilir. Təbiidir ki, bu tərif sənədin öz tərifini əvəz edə bilməz və əslində bu qanunda sənədin ayrıca tərifinin verilməsi məqsəduyğun olardı.

Respublikamızda yaradılmış bir sıra terminoloji lüğətlərdə də sənədin tərifı verilir.

Yuxarıda deyilənlər əsasında belə bir fikrə gəlmək olar ki, insanın məqsəduyğun, əvvəlcədən düşünülmüş fəaliyyətinin məhsulu olan sənəd ilk əvvəl maddi obyektədir. İnsan onun üzərində öz sosial fəaliyyətinin istənilən sahəsində lazım olan informasiyanı istənilən üsulla qeyd edir. Bu, insanların anlama bildikləri şəkildə qeyd olunmalıdır. Bundan əlavə, informasiya elə maddi daşıyıcı üzərində qeyd edilməlidir ki, daşıyıcı kifayət qədər uzun ömürlü olsun və orada qeyd edilən informasiyanı saxlaya bilsin ki, onu zamanda, məkanda ötürmək mümkün olsun. Məhz bu əlamətlərin məcmusu sənədi sənəd-kommunikasiyaları sisteminin başlıca ünsürünə çevirmişdir.

Yer üzündə həyatın mövcudluğu üçün su, hava nə qədər vacib ünsürdürsə, insan sivilizasiyasının mövcudluğu üçün sənəd də o qədər zəruri ünsürdür. Məhz buna görə də, sənəd-kommunikasiyaları sisteminin meydana gəlməsinin ən erkən zamanlarından indiyə qədər sənədin ictimai həyatda rolu

daha da artır. Sənəd get-gedə daha mürəkkəb funksiyaları yerinə yetirməyə başlayır. Belə uzun tarixi inkişaf yolu nəticəsində sənədlər özləri də mürəkkəbləşir, onun yeni-yeni növləri meydana gəlir.

Əslində sənəd özü də xeyli dərəcədə mürəkkəb obyektədir. Onun tərkibini müəyyənləşdirmək üçün ən yaxşı metod sistemli təhlil metodudur. Bu metod əsasında sənədə yanaşan zaman aparılan təhlil göstərir ki, sənəd özü də mürəkkəb quruluşa malik bir sistemdir.

Əgər biz sənədin özünü ayrıca bir sistem kimi qəbul etsək, görürük ki, onun daxilində sənədin informasiya və maddi təbiəti (xassəsi) ilə bağlı altsistemlər, eləcə də, sənədin konstruktiv ünsürləri mürəkkəb bir struktur təşkil edir. Sonuncu ünsürlərə misal olaraq sənədin bir növü olan kitabın titullarını, cildini, üz qabığını, forzası və s. göstərmək mümkündür.

Bütün bu ünsürlər ümumilikdə sənədə nisbətən altsistem təşkil edir və beləliklə, sənəd onlara nisbətən yuxarı səviyyədə durmaqla metasistem səciyyəsi daşıyır. Sistem yanaşma əsas götürüldükdə isə kitabxananın, informasiya orqanının, arxivin fondunu təşkil edən sənədlər isə həmin fonda nisbətən altsistem kimi dəyərləndirilə bilər. Bu halda həmin fond özü sistem qismində çıxış edir. Məhz buna görə də, bir sistem halında kitabxana fondunu təşkil edən element kimi sənədin öyrənilməsi xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Bir sistem kimi sənədin öyrənilməsi tələb edir ki, sənədi təşkil edən altsistemlər, ünsürlər aşkara çıxarılsın və onların arasında olan münasibət və əlaqələr müəyyən edilsin. Bütün bu ünsürlər, altsistemlər və onlar arasında qarşılıqlı əlaqələr sənədin strukturunu təşkil edir.

Bir sosial fenomen kimi sənədin xassə və funksiyalarını təyin etmək üçün onun struktur təhlili xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu zaman bir sistem kimi sənədin əlamət və parametrləri müəyyənləşdirilir. Bundan sonra sənədi təşkil edən ünsürlərin, altsistemlərin funksiyaları onların xassələri təyin edilir. Məhz bu xassələr sənədin informasiya kommunikasiyaları sistemində istifadə edilməsinə şərait yaradır. Sistem təhlilinin tələblərinə görə sistemi təşkil edən ünsür və altsistemlərin xassələrinə elə fərqləndirici əlamətlərə aid edilə bilər ki, onlar ünsürün nisbi müstəqilliyini təmin etsin, bu sistemin sabit, dayanıqlı olmasına imkan versin.

Bildiyimiz kimi, iyerarxik yanaşma əsas götürüldükdə kitabxanalar və digər sənəd-informasiya təsisatları informasiya–kommunikasiyaları sisteminin bir ünsürüdür. Bu sistemin altsistemi sənəd-kommunikasiyaları sistemidir. Bu sistemin də tərkibində bir sıra altsistemlər vardır ki, onlardan biri də kitabxana sistemidir. Məhz bu səbəbdən də, sənədin xassələri öyrənilərkən onun sənəd-kommunikasiyaları sisteminə daxil olan hansı altsistemdə olması da əhəmiyyət daşıyır. Sənədin istifadə imkanları, funksiyaları və həmin funksiyaların fəaliyyət göstərməsinin qanunauyğunluqları məhz bu şərtlərlə müəyyənləşir.

Sənədi öyrənərkən sistem yanaşmanın bir metodu da nəzərə alınmalıdır ki, bu sistemin tərkibində olan hər hansı obyekt təhlil edilərkən ilk növbədə onun əlamət və xüsusiyyəti əsas götürülür. Əlamət deyərkən isə öyrənilən obyektin zəhəri xüsusiyyətləri əsas götürülür. Məhz bu fərqləndirici cəhətlər sənədi digər maddi obyektlərdən fərqləndirməyə imkan verir.

Əlamətdən fərqli olaraq xassə obyektin keyfiyyətini müəyyən edir, onun daxili ilə bağlı fərqli cəhətlərini aşkara çıxarır.

Məlumdur ki, hər bir obyekt eyni zamanda bu tipli obyektlərə xas olan bütün xassələrə malik olur. Bu zaman yeganə fərq bu və ya digər xassənin nə dərəcədə bürüzə verməsidir. Obyektinin əlamətlərinin məcmusu isə onun ayrı-ayrı növlərində fərdi şəkildə müxtəlif ola bilər.

İndi isə sənədin xassə və əlamətlərinə bir qədər yaxından nəzər salaq.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bir tipli maddi obyekti digər tipli maddi obyektlərdən fərqləndirən əsas cəhət onun xassələridir. Bu baxımdan sənədin əsas üç xassəsini fərqləndirmək mümkündür ki, bunlar onun atributivliyi, funksionallığı və strukturudur.

Atributivlik deyərək sənədlə bağlı elə xüsusiyyətlərin olması başa düşülür ki, onlar olmasa, obyekt sənəd adlandırılı bilməz. Yuxarıda verilmiş təriflərdə vurğulayıcı kimi, obyektin sənəd olmasının əsas şərti onda informasiyanın və maddiliyinin vəhdətidir. Bunlardan birinin olmadığı təqdirdə, obyekt sənəd deyildir. Məsələn, mühazirəçinin auditoriya qarşısında çıxışı sənəd deyildir. Bu çıxış kağıza, maqnitofon lentinə, kompüter üçün kompakt diskə yazıldıqda isə sənədə çevirilir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, sənəd ikili təbiətə malik bir obyektdir. Burada məzmun (ideya, fikir) və forma (maddilik) vəhdətdə götürülür.

Sənədin atributivliyinə onun forması da daxildir. Sənədin formasından bəhs edərkən, onun zəhəri və daxili formasını fərqləndirirlər. Zəhəri formaya sənədin hansı maddi əsasda hazırlanması, konstruktiv xüsusiyyətləri və s. aiddir. İnformasiyanın maddi obyektdə hansı üsulla yazılması da onun zəhəri forma xüsusiyyətlərinə aiddir.

Sənədin daxili forma xüsusiyyətlərinə onun daxilində materialın necə təşkil edilməsi aiddir.

Sənədin digər xassəsi, funksionallığı da əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Funksionallıq deyərkən, onun cəmiyyətdə daşdığı əsas funksiya–informasiyanın insanlar üçün məkanda və zamanda ötürmə xassəsi nəzərdə tutulur. Bu, sənədin əsas funksiyasıdır. Bundan əlavə, sənədin daha aşağı rəngli bir çox törəmə funksiyaları da vardır ki, bu da onun insanlar tərəfindən müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilməsindən irəli gəlir. Bunlara misal olaraq sənədin kommunikativ funksiyasını, yəni insanlar arasında informasiya mübadiləsinə imkan verməsini göstərmək mümkündür.

Sənədə aid olan digər xassə onun strukturluluğudur. Strukturluluq deyərkən, sənədin öz əsas xassələrini saxlaması, onun element və altsistemləri arasında qarşılıqlı sabit əlaqənin olması nəzərdə tutulur.

Hər bir sənəd müəyyən struktura malikdir. Bu onun element və altsistemlərinin müəyyən sabit ardıcılıqla yerləşməsi ilə xarakterizə olunur. Bu zaman həmin ardıcılıq və əlaqə həm ondakı informasiyaya, həm də onun maddi ünsürlərinə aiddir. Məsələn, elmi monoqrafiya ön sözdən, girişdən, əsas mətndən, yekundan, yardımçı göstəricilərdən, əlavələrdən və s. ibarətdir ki, bu onun daxilindəki informasiyaya aiddir. O həm də maddi struktura malikdir ki, buna da cild, titul vərəqi, tikilmiş dəftər blokları və s. ünsürlər aiddir.

Sənəd kommunikasiyaları sisteminin çoxəsrlik inkişafı nəticəsində ayrı-ayrı növ sənədlər üzrə müəyyən struktur tipləri formalaşmışdır. Yeni sənəd növləri meydana gəldikcə, bu struktur tipləri də formalaşır və yeniləri meydana çıxır.

Sənədlərin əlamət məsələsi də xeyli maraq kəsb edən məsələdir. Sənədi fərqləndirən əlamətlərə onun məna (semantik) məzmununun olması, sabit maddi forması, onun informasiya – kommunikasiyaları sistemində istifadə üçün nəzərdə tutulması, onda qeyd edilmiş informasiyanın bitkin olması daxildir.

İlk əlamət onun fərqli cəhəti özündə müxtəlif işarələrlə kodlaşmış informasiyanı daşımasıdır. Məlumdur ki, insan öz fikirlərini, ideyalarını, məlumatı məkanda və zamanda ötürmək üçün onu müxtəlif işarələrlə ardıcıl olaraq korlayır və maddi obyekt üzərində qeyd edir. Bu sənədin icbari əlamətlərindən biridir.

Sənədin sabit maddi formaya malik olma əlaməti onunla təzahür edilir ki, bu onun dəfələrlə istifadəsini, məsafəyə göndərilməsini (nəql edilməsini), zamanda ötürülməsini təmin edir. Həqiqətən də, informasiya elə maddi obyektə qeyd edilməlidir ki, o, müəyyən şərtlər daxilində (rütubət, temperatur, maqnit sahəsi, kimyəvi mühit və s.) bir coğrafi məkandan digər məkana daşınarkən yolda sıradan çıxmasın və onu istifadə etmək mümkün olsun. Eyni zamanda, o, yuxarıdakı şərtlər gözlənilməklə saxlandıqda parçalanmasın, məhv olmasın, vaxt keçdikdən sonra ondan istifadə etmək mümkün olsun.

Ancaq o maddi obyekt sənəd adlana bilər ki, onun üzərində qeyd edilmiş informasiya insanların yaratdığı informasiya–kommunikasiyaları sistemində istifadə üçün əhəmiyyətli, həm də yararlı olsun. Məsələn, hər hansı kəsin üzərində heç bir məna daşımayan işarələr qeyd etdiyi maddi obyekt sənəd sayıla bilməz. Obyekt o zaman sənəd sayıla bilər ki, o, informasiya mübadiləsi niyyəti ilə xüsusi olaraq yaradılmış olsun.

Sənədin əlamətləri içərisində onun üzərində qeyd edilmiş informasiyanın bitkinliyinin də əhəmiyyəti vardır. Ona qeyd edilmiş informasiyanın bitmiş olmaması halında ondan istifadə edilməsi, ondan yararlanma çətinləşir, bəzən isə ümumiyyətlə qeyri-mümkün olur. Lakin bitkinlik bundan əvvəl sadalanan əlamətlərdən fərqli olaraq nisbi səciyyə daşıyır. Bir sıra hallarda qeyri-bitkin sənəd də istifadə edilə bilər.

Sənəd kommunikasiyaları sisteminin fəaliyyət göstərməsi üçün sənədin funksiyalarının müstəsna əhəmiyyəti vardır. Sənədin funksiyası deyərkən onun cəmiyyətdə, informasiya kommunikasiyalarında hansı vəzifəni yerinə yetirməsi, məqsədi nəzərdə tutulur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sənəd elə obyektidir ki, o, eyni zamanda biri digəri ilə əlaqəli bir neçə funksiyasını yerinə yetirə bilər. Sənədin daşdığı funksiyalara nəzər yetirərkən onları əsas, ümumi və xüsusi kimi üç qismə ayırmaq lazımdır.

Sənədə yuxarıda verilən təriflərdən göründüyü kimi, onun başlıca funksiyası informasiyanı məkanda və zamanda ötürmək, paylamaqdır.

Sənədin ümumi funksiyaları isə onun informativ, kommunikativ və kumulyativ funksiyalarıdır. Bu funksiyalar da, başlıca funksiya kimi bütün sənədlərə aiddir.

İnformativlik funksiyası odur ki, sənəd cəmiyyətin informasiyaya olan tələbatının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. O, bilik, məlumat mənbəyidir. Sənədin informativliyinin əsas meyarı onda olan informasiyanın kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətləridir. Sənədin informativliyi ilə bağlı başlıca tələb orada olan informasiyanın konsentrasiyasına, sıxlığına olan tələbdir. Yəni, sənədin həcmi mümkün qədər kiçik, onun əhatə etdiyi informasiya mümkün qədər geniş olmalıdır. Bu zaman informasiyanın miqdarının böyük olması oradakı informasiyanın əhəmiyyətinin, dəyərinin azalması hesabına olmamalıdır. Sonuncuya tipik nümunə ensiklopediya və izahlı elmi lüğətlər göstərilə bilər. Burada bir həcm vahidinə düşən informasiya maksimum səviyyədədir. Sənəddəki informasiyanın keyfiyyətinə gəldikdə isə bu xassə oradakı informasiyanın faydalılığı, tamlığı, dəyəri, yeniliyi kimi əlamətlərlə xarakterizə olunur.

Sənədin kommunikativ funksiyası da diqqəti cəlb edən məqamlardandır. Bu funksiya sənədin informasiyanın ötürülməsində, mübadiləsində, ünsiyyətdə, kommunikasiyada bir vasitə olmasından irəli gəlir. Məhz sənəd özü sənəd-kommunikasiyalar sisteminin yaranmasına imkan verir.

Sənədin kumulyativlik funksiyası isə onunla səciyyələnir ki, məhz sənəd vasitəsi ilə də informasiya yığılır, konsentrasiya olunur, sahmanlanır, indiki və gələcək nəsillərin istifadəsi üçün müyəssər olur.

Adları çəkilən əsas funksiyalarla yanaşı, sənəd bir sıra xüsusi funksiyalar da daşıyır. Bu funksiyaların sırası xeyli genişdir. Bu səbəbdən də onlardan ən başlıcalarını nəzərdən keçirək.

İdraki və ya koqnitiv funksiya. Bu onunla təzahür edir ki, sənəd məhz sənəd vasitəsi ilə insan təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən hadisələri dərk etməyə imkan verən bilikləri ala və digər insanlara ötürə bilər. Məhz bu funksiyanın reallaşması ilə ümumi və peşə təhsili prosesi baş verir. Həmin prosesdə müxtəlif sənəd növləri-dərslik və dərs vəsaitləri, misal və məsələ məcmuələri, müntəxəbatlar, metodik tövsiyələr və s. tətbiq edilir. Bundan başqa, həmin funksiyanın reallaşması elmi-tədqiqat fəaliyyəti üçün də müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Monoqrafiyalar, dissertasiyalar, avtoreferatlar, ixtira patentləri, elmi-tədqiqat işləri barədə hesabatlar və digər elmi səciyyəli sənədlər bəşəriyyətin idrak prosesində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

İdarəetmə və ya tənzimləmə funksiyası. Bu funksiya vasitəsilə cəmiyyətdə gedən proseslər idarə edilir, tənzimlənir. Bu funksiya əsasən rəsmi və işgüzar sənədlər vasitəsilə reallaşır. Tarixi inkişaf nəticəsində sənəd-kommunikasiyaları sistemində bu funksiyanı yerinə yetirən qanun, qərar, sərəncam, təlimat, nizamnamə, əsasnamə, əmr, protokol kimi rəsmi sənəd növləri yaranmışdır.

Hüquqi funksiya. Bu funksiya sənədin hər hansı faktı, hadisəni sübut, təsdiq etməsinə xidmət edir. Onların ictimai həyatın tənzimlənməsində müstəqil əhəmiyyəti vardır. Bu funksiya ilk növbədə konstitusiya, qanun, fərman, sərəncam və s. bu kimi sənədlər vasitəsilə reallaşır. Göründüyü kimi, bu funksiya bəzi sənəd növləri üzrə idarəetmə, tənzimləmə funksiyası ilə uyğunluq təşkil edir. Lakin burada əsas fərq həmin funksiyanı yerinə yetirməyə yönəlmiş sənədin ictimai statusudur. Nəzərə almaq lazımdır ki, tarixi əhəmiyyətli bir sıra hüquqi sənədlər də sübut kimi istifadə edilir və bu səbəbdən də, hüquqi funksiyanı özündə ehtiva edir.

Ümummədəni funksiya. Bu funksiya onunla ifadə olunur ki, sənədlər vasitəsi ilə cəmiyyətdə mədəniyyət inkişaf edir, onun vasitəsi ilə mədəni ənənələr qeyd edilir və sonrakı nəsillərə ötürülür, cəmiyyətdə qəbul edilmiş estetik normalar, dəyərlər sistemi insanlar vasitəsi ilə mənimsənilir. Bu funksiyalar bədii və elmi əsər formasında olan sənədlər-bədii ədəbiyyat kinofilmlər, albomlar, qravürələr, musiqi nəşrləri, plakatlar, reproduksiya və s. vasitəsi ilə reallaşır.

Memorial (abidə) funksiyası. Bu funksiya onunla reallaşır ki, sənədlər vasitəsi ilə insanlar, eləcə də bütünlükdə cəmiyyət öz tarixi yaddaşlarını bir nəsilə digərinə, zamandan-zamana ötürə bilirlər. Bu funksiya abidə səciyyəli sənədlər vasitəsi ilə reallaşır. Bunlara misal olaraq müstəsna sosial-mədəni, tarixi əhəmiyyətli qədim əlyazma kitabları, cümləri, ilkin nəşr kitabları göstərilə bilər.

Sənədin digər xüsusi funksiyalarından **gedeonik** (insana mənəvi ləzzət, istirahət imkanı vermək), **statistik** (sosial həyatın hər hansı sahəsi üzrə statistik bilgilər mənbəyi rolu oynamaq) və başqa funksiyaları misal göstərmək mümkündür.

Elə bir sənəd tapmaq çətindir ki, o, ancaq bir funksiyanın daşıyıcısı olsun. Hər hansı bir sənəd əksər halda bir neçə funksiyanı daşıyır. Lakin demək olar ki, həmişə belə funksiyalardan biri digərlərinə nisbətən aparıcı mövqeyə malik olur.

Sənədin funksional əlamətinə əsaslanmaq onun məqsədini və istifadəçi (oxucu) təyinatını müəyyənləşdirməyə yardım edir. Bu və ya digər sənəddə qeyd edilmiş informasiyanın xarakteri onun məqsəd və oxucu təyinatından asılıdır.

Sənəd-kommunikasiyaları sisteminin təsisatları, ilk növbədə kitabxanalar üçün sənədin funksiyasının müəyyən edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Məhz onun vasitəsi ilə sənədin əsl dəyərini, onun məzmununun əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək, sənəd formasında olan informasiya tələbatının ödənilməsindəki rolunu düzgün anlamaq mümkün olur.

Sənədin funksiyasının düzgün anlanması həm də sənədlərin elmi baxımdan əsaslandırılmış təsnifatının və tipologiyasının işlənilib hazırlanmasına, onları müxtəlif əlamətlərə görə növ və tiplərə bölünməsinə yardım edir, kitabxanalarda və sənəd-kommunikasiyaları sisteminin digər təsisatlarında (nəşriyyatlar, arxivlər və s.) sənədlərin istehsalı, yayılması, istifadəsi, saxlanması üzrə ən düzgün metod və texnologiyaların yaradılması və tətbiqinə yardım edir.

ƏDƏBİYYAT

1. *"İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. B., 1998.–17 s*
2. *"Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)" // "Azərbaycan" qəzeti.- 2003.- 18 fevral.- S. 2.*
3. *"Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı" // "Azərbaycan" qəzeti.- 2005.- 21 oktyabr.- S. 4-6.*
4. *Xələfov A.A. Kitabxanaşünaslığa giriş: Dərslik – B.: BDU nəşriyyatı, 2001.400 s.*
5. *Столяров Ю.Н. Библиотека: структурно-функциональный подход. – М.1981.-256 с.*
6. *ГОСТ. 7.60-90. Издания. Основные виды. Термины и определения. -М.Изд-во стандартов, 1991.-С.5-7.*
7. <http://www.aphorism.ru /author/a394.shtml>

Р.Д.РУСТАМОВА

**ОСОБЕННОСТИ ДОКУМЕНТА КАК ГЛАВНОГО
СИСТЕМОБРАЗУЮЩЕГО ФАКТОРА
СОСТАВЛЯЮЩЕГО БИБЛИОТЕКУ**

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена роли и значения документа как главного системообразующего фактора составляющего современную библиотеку. Тщательно рассмотрены терминологические вопросы а так же предпосылки, вытекающие из социального заказа(которые находит отражения в законе, в различных государственных программах), в результате чего происходит обогащение фондов библиотек республики новыми видами документов. Особенное внимание уделено рассмотрению основных общественных функций документов

R.D.RUSTAMOVA

**THE FEATURES OF THE DOCUMENT
AS THE MAIN FACTOR OF LIBRARY,
WHICH FORMS ITS SYSTEM**

SUMMARY

The article focuses on the role and significance of the document as the main system creating factor of modern library. Carefully considered the issues of terminology as well as conditions resulting from the social order (which is reflected in the law in various state programs), resulting in an enrichment of library collections of the republic with new kinds of documents. Particular attention is paid to basic public functions of the documents.